

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

De Freudkritiek onder de loep

Bespreking van: J. Forrester (1997), *Dispatches from the Freud wars. Psychoanalysis and its passions*. Harvard University Press, Cambridge/London, ISBN 0-674-53960-5, 309 pagina's, prijs: £ 18,50

Patrick Luyten

Wie zich dit boek aanschafte of wil aanschaffen op basis van de titel, komt wat bedrogen uit. Die titel suggereert immers een werk over de 'oorlog' om Freud, die de laatste tien jaar in zowel vaktijdschriften, als in dag- en weekbladen, ja zelfs op tv, in alle hevigheid woedt. Forrester gaat echter alleen in de inleiding en in het laatste hoofdstuk dieper in op deze 'Freud Wars'. De andere hoofdstukken kunnen het best omschreven worden, om het bij oorlogs-metaforen te houden, als voorhoedegevechten en kleine schermutselingen.

Daardoor is de rode draad in het boek, gesuggereerd door de titel, wat zoek. Dit wordt nog in de hand gewerkt door het feit dat geen van de – in essayvorm geschreven – hoofdstukken uitblinkt door een heldere structuur en dat de gedachtegang erin niet altijd makkelijk te volgen is. Het doet dan soms ook allemaal wat vrije-associatie-achtig aan.

Veel wordt echter goedgemaakt door Forresters prachtige taalgebruik én enorme eruditie: prachtige zinsneden gaan samen met gedetailleerde analyses – waarin hij die eruditie tentoonspreekt – van teksten, argumentaties en beweringen. Een voorproefje hiervan wordt geleverd in hoofdstuk 1, waarin Forrester, vanuit Freuds teksten, de relatie tussen afgunst ('envy') en moraliteit en politiek analyseert. Het is echter vooral in hoofdstuk 2, waarin Forrester de relatie tussen Freud en Ferenczi, en diens driehoeksrelatie met Gizella Palos en haar dochter Elma, schetst, dat inhoud en vorm tot

een prachtig essay samensmelten. Niet alleen kan dit hoofdstuk gelezen worden als een boeiend (chronologisch) verslag van Freuds relatie met Ferenczi en diens twee minnaressen, maar Forrester verdedigt aan de hand van deze kroniek ook met verve de these dat Freud bij het behandelen van zijn patiënten elke vorm van geldende moraal opzij kon schuiven, en geen enkele afkeer vertoonde van thema's als overspel, driehoeksrelaties en incest. Bovendien blijkt ook uit de briefwisseling tussen Freud en Ferenczi, dat Freud het vaak niet te nauw nam met zijn eigen therapeutische principes (zoals neutraliteit) als dat door de situatie geëist werd, een feit dat trouwens al langer bekend was (zie bijvoorbeeld Roazen 1995). Dit hoofdstuk kan echter ook gelezen worden – van gelaagdheid gesproken – als een speurtocht naar de empirische basis van enkele van Freuds gepubliceerde theorieën: Forrester toont immers overtuigend aan dat Freud bij het schrijven van enkele werken (bijvoorbeeld *Totem en Taboe*) duidelijk materiaal voor ogen had uit de analyses van Ferenczi en diens twee minnaressen. Dezelfde gelaagdheid vinden we terug in Forresters volgende hoofdstukken. Ik stip kort de hoofdthema's ervan aan, om vervolgens dieper in te gaan op het laatste hoofdstuk, dat, zoals gezegd, uitsluitend gewijd is aan Freud en zijn critici.

Hoofdstuk 3, *Collector, naturalist, surrealist*, biedt een interessante aanvulling op de bestaande studies over Freuds tweede 'verslaving' naast het roken van sigaren, namelijk het verzamelen van antiek. Forrester wijst erop dat Freud aan het einde van de vorige eeuw niet alleen begon met het aanleggen van een antiekverzameling, maar ook met het aanleggen van een verzameling van dromen, (dek)herinneringen, grappen, versprekingen, en andere vormen van 'psychopathologie van het alledaagse leven'. Beide verzamelingen werden door Freud gebruikt voor wetenschappelijke doeleinden.

Met andere woorden: Freuds antiekverzameling was niet een geheel gratuite onderneming, los van zijn wetenschappelijke activiteiten. Hij trachtte zijn verzameling dromen, versprekingen enzovoort, dezelfde wetenschappelijke status te geven als zijn antiekverzameling. Aldus wordt ook Freuds vaak gebruikte parallel tussen archeologie en psychoanalyse meer inzichtelijk.

Hoofdstuk 4, *Dream readers*, is een prachtig essay over Freuds magnum opus *Die Traumdeutung*. Forrester toont aan hoe geraffineerd de opbouw van dit werk is en welke effecten (van identificatie, van kritiek, ...) het op de lezer sorteert. Haarfijn analyseert en illustreert Forrester deze effecten en brengt zo meer inzicht in de receptie van dit boek bij voor- en tegenstanders van de psychoanalyse.

Hoofdstuk 5, *A whole climate of opinion*, handelt over het achterliggende wetenschappelijke en culturele klimaat dat de Freudreceptie heeft meebepaald. De revue passeren onder andere: het bekende *Vocabulaire de la Psychanalyse* van Laplanche en Pontalis, de studies van Ellenberger, Andersson, Jones, Schur, Eissler en, meer aansluitend bij de 'Freud Wars', Frank Sulloway.

Daarmee is de overgang gemaakt naar het laatste hoofdstuk, *Dispatches from the Freud Wars*. Hierin stelt Forrester de selectiviteit, 'misreadings and misinterpretations' van een bepaalde vorm van Freudkritiek, beter bekend onder de naam 'Freud-bashing' (Freudje-bekladden), aan de kaak. Frederick Crews, Adolf Grünbaum, Stanley Fish, Karin Obholzer, Han Israëls: allen blijken er op één of andere manier een merkwaaardige manier van omgaan met Freuds teksten op na te houden. Maar niet alleen dat. Allen blijken ook een fundamenteel wantrouwen te hebben ten opzichte van Freud en de psychoanalyse, een wantrouwen dat ze verheffen tot methodologisch principe: 'One of the methodological principles of these critical writings is a deep distrust of the evidential basis upon which one judges human beings in general' (p. 217). Haaks op dit wantrouwen ten opzichte van alles wat met psychoanalyse te maken heeft, staat het sterke vertrouwen in eigen meningen of die van 'fellow Freud-critics'.

Daar komt nog bij dat sommige van deze critici van Freud en de psychoanalyse eerst een enorme karikatuur maken, die vervolgens makkelijk neergehaald wordt. Forrester plaatst dan ook vraagtekens bij de feitelijke kennis van de psychoanalyse van sommige van die critici. Blijft dan natuurlijk de vraag hoe het komt dat deze critici ernstig worden genomen. Forrester suggereert dat dit mogelijk is doordat in onze cultuur verschillende karikaturale versies van de psychoanalyse circuleren. Grappig, maar in feite pijnlijk, is dan ook Forresters verzonnen ingang 'Freud' in een encyclopedie: 'FREUD. No need to have any idea of his philosophy, nor even to know the titles of his works, because everyone already knows all that. Refer discretely either to the fact that he slept with his sister-in-law (...) or to the fact that he made everything up (...). But preferably not both at once. In uncertain company, it's always good manners to say he's rather passé, though he once had something useful to say to our parents' generation (see PSEUDOSCIENCE)' (p. 11-12). Dat deze en andere karikaturale versies van Freud en de psychoanalyse niet alleen in het buitenland circuleren maar ook in Nederland, bewijst bijvoorbeeld het werk van Crombach en Merckelbach (1996; zie ook Crombach 1997). Volgens Crombach en Merckelbach (1996) houdt Freuds leer van de verdringing immers het volgende in: a. Onbewuste herinneringen 'kunnen niet met de gebruikelijke mnemonische middelen opgeroepen worden. b. Alle psychologische problemen op latere leeftijd vinden hun oorsprong in traumatische ervaringen in de (vroeg) jeugd, die goeddeels verdrongen zijn naar het onbewuste. c. Het opsporen en herbelevan van traumatische herinneringen uit het verleden maakt dat die herinneringen hun pathogene werking verliezen' (p. 236-237). En zij voegen eraan toe: 'Het merkwaaardige is nu dat men inmiddels geen gelovig psychoanalyticus meer hoeft te zijn om deze thesen voor waar te houden. Zij zijn deel gaan uitmaken van de populaire psychologie en gelden als feiten van algemene bekendheid' (p. 237). Inderdaad, onderdeel van de populaire cultuur, maar in werkelijkheid een karikatuur van de psychoanalyse. Immers, geen enkele van die stellingen komt overeen met de psychoanalytische

theorie van verdringing. Onbewuste herinneringen kunnen volgens die theorie wel opgevoerd worden met gewone mnemonische middelen (praten in de analyse); stelling b is nog het best te omschrijven als een karikatuur van de verleidingstheorie, die Freud reeds in 1898 opgaf (een jaar nadat hij deze geformuleerd had). Stelling c slaat eveneens op een theorie die Freud reeds zeer vroeg verwierp. Met andere woorden: geen enkele stelling die Crombach en Merckelbach poneren behoort tot het psychoanalytisch gedachtegoed. Dit geeft toch grote twijfel over de kennis van Crombach en Merckelbach van de psychoanalyse. En vooral over hun kritiek dat de psychoanalyse aan de basis zou liggen van een desastreuze beweging die beweert dat vele patiënten lijden aan verdrongen herinneringen aan seksueel misbruik. Dat de psychoanalytische theorie rond deze problematiek grote gelijkenis vertoont met hun eigen standpunten, is hun blijkbaar ontgaan (zie bijvoorbeeld Brenneis 1996; Hutsebaut & Corveleyn 1997). Dit gebrek aan elementaire kennis over de psychoanalyse wordt soms op een pijnlijke manier geïllustreerd in hun boek *Verdrongen herinneringen en andere misverstanden*. Zo beweren Crombach en Merckelbach (1996) bijvoorbeeld dat Freud tijdens de behandeling van Anna O. de theorie van verdringing formuleerde (p. 81). In werkelijkheid was Freud tijdens die behandeling nog student in de geneeskunde, was hij niet betrokken bij de behandeling van Anna O., en formuleerde hij die theorie pas tien jaar later! Maar het kan nog pijnlijker: Crombach en Merckelbach stellen ook onomwonden dat Freud die theorie formuleerde nadat Anna O. 'vernomen had dat zij in haar jeugd het slachtoffer van incest was geweest' (p. 81). Bij mijn weten is in de ziektegeschiedenis van Anna O. (zie Breuer & Freud 1895) nergens ook maar iets te vinden dat wijst op incest of seksueel misbruik, laat staan dat Breuer en Freud dat beweren. Dat toont aan dat Crombach en Merckelbach ofwel dit boek niet gelezen hebben, ofwel moedwillig een leugen verkondigen. In beide gevallen een merkwuurde attitude voor onderzoekers die de empirie zo hoog in hun vaandel dragen. Forrester's boek is dan ook een welkom tegen-

wicht tegen zulke vormen van Freudkritiek en een aanrader van formaat voor al wie, van ver of van dichtbij, betrokken is bij de 'Freud Wars'. Misschien doet het boek ook enkele 'believers' van een bepaald soort Freudkritiek tweemaal nadenken voor ze het zoveelste 'onthullende' verhaal over Freud en de psychoanalyse voor waar nemen. Veel kunnen we daarvan echter niet verwachten, zeker gezien de steeds grotere gelijkenis van bepaalde 'wetenschappelijke' publicaties over Freud en de psychoanalyse met een soort journalistiek dat men voorheen vooral in zondagsbladen aantrof.

Literatuur

Brenneis, C.B. (1996), Multiple personality: Fantasy proneness, demand characteristics, and indirect communication. *Psychoanalytic Psychology* 13 (3), p. 367-387.

Breuer, J. & S. Freud (1895), Studies over hysterie. Nederlandse Editie, *Klinische Beschouwingen* 5. Boom, Amsterdam/Meppel.

Crombach, H.F.M. & H.L.G.J. Merckelbach (1996), *Hervonden herinneringen en andere misverstanden*. Contact, Amsterdam/Antwerpen.

Crombach, F.M. (1997), De Weense bedrieger. *Mores. Pedagogisch Tijdschrift voor Morele Problemen* 42, p. 293-301.

Hutsebaut, J. & J. Corveleyn (1997), Realiteit, fantasie en suggestie in traumatische herinneringen. *Tijdschrift voor Klinische Psychologie* 27 (4), p. 251-266.

Roazen, P. (1995), *How Freud worked. First-hand accounts of patients*. Jason Aronson, Northvale/London.

P. Luyten is als Aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen (F.W.O.) verbonden aan het Centrum voor Dieptepsychologie, Faculteit Psychologie, K.U. Leuven.

Moedertjelijf?

Bespreking van H.C. Halberstadt-Freud (1997), *Electra versus Oedipus. Psychoanalytische visies op de moeder-dochterrelatie*. Van Gennep, Amsterdam. ISBN 90-5515-134-3, 227 pagina's, prijs: f 39,90/Bfr 798

Eugenie Oosterhuis

In de serie *Gender/Psychologie/Hulpverlening*, onder redactie van Anja Meulenbelt, verscheen rond moederdag 1997 deze bundeling van opstellen, waarvan de meeste de moeder-dochterrelatie als thema hebben.

In de verantwoording vermeldt de auteur dat de meeste artikelen geschreven zijn naar aanleiding van uitnodigingen voor voordrachten over het betreffende onderwerp.

Vakgenoten hebben ruimschoots de gelegenheid gehad om kennis te nemen van haar werk, dat in veel tijdschriften en opstellenbundels is verschenen; door dit boek zijn haar gedachten over dit belangrijke onderwerp voor een groter publiek toegankelijk gemaakt.

'Mijn moeder is zo groot in mijn hoofd', staat op de achterflap; en het maandblad *OPZIJ* dat in mei 1997 een groot interview met Iki Freud publiceerde, kopte: 'De moeder blijft altijd de hoofdpersoon in een vrouwenleven.'

In het hoofdstuk *Electra versus Oedipus*, dat in 1996 geschreven werd voor een symposium in Delphi, worden de essentie van Halberstadt-Freuds opvattingen over de vrouwelijke ontwikkeling en de problemen die daaraan inherent zijn, duidelijk uiteengezet.

De mythe van *Electra*, waarin de wel zeer versterkt ambivalente moeder-dochterrelatie centraal staat, wordt psychoanalytisch bekeken en vergeleken met het *Oedipusverhaal*, dat eigenlijk alleen op de ontwikkeling van het jongetje van toepassing is.

Meisjes beginnen hun leven met een homoseksuele liefdesrelatie; deze wordt niet opgegeven maar aangevuld met de heteroseksuele relatie met de vader. In de ontwikkeling van het meisje doemt al vroeg een levensgroot en levenslang conflict op: het meisje moet zich losmaken van haar moeder, maar de moeder blijft haar identificatieobject. Losmaken gaat niet zonder agres-

sie en dat is gevaarlijk als je klein bent, en afhankelijk juist van degene van wie je ook weg wil. De oplossing kan gezocht worden in het opgeven van autonomie en kiezen voor wat Halberstadt-Freud de symbiotische illusie noemt; of in een vijandige opstelling tegenover de moeder en al het vrouwelijke dat zij vertegenwoordigt. Beide houdingen kunnen elkaar afwisselen of ten aanzien van verschillende liefdesobjecten ingenomen worden. Dit hoofdstuk bevat een aantal vignettes van vrouwelijke patiënten, waarmee geïllustreerd wordt dat de band tussen moeders en dochters het doorgeven langs de vrouwelijke lijn van zowel gezondheid als pathologie naar volgende generaties bevordert. Uiteraard wordt in dit boek vooral ingegaan op de pathologie.

In het derde hoofdstuk, *Nogmaals: wat wil de vrouw?*, worden de moeder-dochterrelatie, de specifieke lotgevallen van de separatie en de gevolgen voor de vrouwelijke seksuele ontwikkeling nader belicht. Halberstadt-Freud citeert een analysant die haar conflict kernachtig verwoordt: 'Ik heb dat verlangen naar mijn moeder, maar heel tweeslachtig, houdt me vast, laat me los. Het is een aantrekken en afstoten tussen ons. Volgens mij wil een vrouw in haar hart het liefst een moeder met een pik als partner, en omdat dat niet kan, neemt ze een man en een hartsvriendin. Ze praat liefst met vrouwen, maar voelt zich seksueel aangetrokken tot mannen, dat is het probleem' (p. 65-66).

Homoseksuele verlangens blijven bij vrouwen sterk aanwezig; in de partner, man of vrouw, wordt vaak gezocht wat de moeder gaf of had moeten geven. Te sterke afhankelijkheid maakt ook erg woedend; de al dan niet bewuste haat tegen de moeder leidt tot schuldgevoel en zelfhaat. Het is goed te begrijpen dat vrouwen vaker dan mannen depressief zijn.

In het vierde hoofdstuk, *De symbiotische illusie*, wordt de moeder-dochterrelatie bekeken vanuit de kant van de moeder, die haar verwachtingen en angsten op haar kind projecteert.

Magaret Mahler gebruikte de term symbiose om de eerste fase in de psychische ontwikkeling van het kind aan te duiden: de baby zou zich in een illusie van gelukzalige almacht één met de moeder voelen. Door Mahler en haar medewerkers werden een aantal kinderen en

hun moeders intensief geobserveerd; hiervan werden indrukwekkende films gemaakt en in *The psychological birth of the human infant* (1975) worden vijf kinderen en hun moeders uitgebreid besproken. Omdat Halberstadt-Freud de observaties van het meisje Wendy opnieuw interpreteert, las ik nog eens wat Mahler in haar boek beschrijft. Zij ziet bij Wendy een 'blissful symbiosis' en verbaast zich erover dat 'Wendy showed very early signs of quasi-differentiation, which consisted of very sudden, fretful crying, intensive scanning and apparent recognition of different people and protesting mother's leave-taking' (p. 153). Mahler wijt dit gedrag aan overgevoeligheid van Wendy, die daarom 'a protracted protective shield of mothering' nodig zou hebben (p. 153).

Halberstadt-Freud daarentegen ziet een heel onzekere moeder, die het niet verdraagt dat haar baby uit de symbiose stapt en de wereld om haar heen verkent, omdat zij zich alleen goed voelt als Wendy uitsluitend oog voor haar heeft. De moeder, en niet Wendy, wil de symbiotische illusie in stand houden. Deze illusie houdt in dat beiden van elkaar afhankelijk blijven en elkaars verlangens vervullen; voor een eigen ontwikkeling is geen plaats, de vader krijgt geen kans en de boosheid die deze wederzijdse afhankelijkheid oproept wordt weggewerkt.

In de psychoanalytische behandeling wordt de analyticus, mede door de aard van het werk, makkelijk als de moeder beleefd. De analysant hoopt dat de analyticus haar/zijn vroegkindelijke verlangens zal vervullen. De verleiding is groot om hierop in te gaan en alleen de 'goede moeder' te zijn. Halberstadt-Freud noemt dit ontlopen van de negatieve overdracht vergelijkbaar met het creëren van een symbiotische illusie, die groei belemmert.

In hoofdstuk 5, *Geschiedenis van de moederliefde*, wordt aan de hand van historische literatuur nagegaan hoe kinderen voor de achttiende eeuw bejegend werden. Dat levert niet zo'n rooskleurig beeld op. Ik vind het jammer dat de geraadpleegde literatuur niet van recentere datum is. In 1995 verscheen van Rudolf Dekker een studie over kinderen van de Gouden Eeuw tot de Romantiek, gebaseerd op egodocumenten, waarvan het dagboek dat Constantijn Huy-

gens (geboren in 1596) over zijn kinderen bijhield als oudste document wordt beschreven. Dekkers boek geeft veel informatie, waaruit een heel ander beeld tevoorschijn komt dan de 'zwarte legende' in de werken van Ariès, Badinter en De Mause, die door Halberstadt-Freud geciteerd worden. Nederlandse ouders bleken wel degelijk oog te hebben voor de fasegebonden ontwikkeling van hun kinderen en de hoge kindersterfte gaf veel verdriet omdat ouders zich – net als nu – aan hun kind hechtten. Ze schrijft terecht dat het belang dat sinds vijftig jaar gehecht wordt aan de exclusieve moeder-kindrelatie veel vragen oproept. Exclusiviteit en intensiteit van deze relatie zijn lang niet altijd een waarborg voor een gezonde psychische ontwikkeling. Als van moeders verwacht wordt dat zij zich totaal aan hun kind wijden en hun eigen ontwikkeling opgeven, zal het kind daarvoor meestal op één of andere manier tol moeten betalen, nog afgezien van het feit dat lang niet alle moeders 'good-enough' zijn en dat de vader er toch ook nog is.

In de volgende drie hoofdstukken wordt de vrouwelijke ontwikkeling aan de hand van gevalbeschrijvingen toegelicht. Het gaat om een adolescente, die met haar moeder in een symbiotische illusie gevangen zit; om een vrouw in haar middenjaren, die nieuwe mogelijkheden ontdekt en gebruikt; en ten slotte om een vrouw met een neurotische postnatale depressie.

Over het laatste hoofdstuk wil ik enkele opmerkingen maken. Bekend is dat het moeder worden een crisis in de ontwikkeling betekent, waarop door veel vrouwen gereageerd wordt met onzekerheid en angst. Bij de aanpassing aan de eisen van het moederschap heeft het voorbeeld van en de relatie met de eigen moeder altijd een grote invloed. Omdat veel vrouwen nog erg tobben met de eerder beschreven conflicten rond separatie, onttaart de normale ontwikkelingscrisis makkelijk in een depressie. In het algemeen worden jonge moeders niet vanzelfsprekend geholpen met deze gemengde gevoelens, die de relatie tot hun baby beïnvloeden. Halberstadt-Freud betoogt dat veel psychisch lijden in de volgende generatie voorkomen zou kunnen worden wanneer jonge moeders meer geholpen zouden worden

en zij verbaast zich erover dat er door psychoanalytici zo weinig aandacht aan besteed wordt, wat zij concludeert uit de geringe hoeveelheid literatuur over postnatale depressie. De literatuur over een onderwerp is echter geen maat voor wat er in de praktijk gedaan wordt. Mijn ervaring is dat veel vrouwen de enorme betekenis die hun moeder heeft, aanvoelen en daarom hulp zoeken wanneer zij zelf moeder (willen) worden of al zijn. Mijn ervaring is ook dat jonge moeders zich schamen, omdat zij toch gelukkig zouden moeten zijn met hun baby en daarom pas uit zichzelf hulp zoeken als het erg slecht gaat. Daarnaast spelen zeker ook logistieke redenen een rol: de verzorging van een baby is een zeer tijdrovende bezigheid. Het verbaasde mij dat Halberstadt-Freud meteen begon met een psychoanalyse, temeer omdat zij schrijft dat haar patiënte, Anitra, deze beleefde als zeer bedreigend door de regressie en de afhankelijkheid. Juist omdat in een crisis de gevoelswereld zeer toegankelijk is, kan vaak al veel bereikt worden met een psychotherapie in een frequentie van een- of tweemaal per week. Zou Anitra ingestemd hebben met analyse omdat ze zo'n overweldigende behoefte had aan bemoederen? Haar probleem was immers dat zijzelf van jongs af aan haar moeder moest bemoederen en zij zich nu door moeder én baby leeggezogen voelde. Uiteraard speelde de negatieve moederoverdracht in deze analyse van meet af aan een grote rol en kwam Anitra door de beleving en verheldering van de overdracht verder met haar problemen rond separatie en agressie. Maar toch raakte ze voor de tweede keer ongewenst zwanger en brak ze toen de analyse af. Hoewel ik overtuigd ben van de noodzaak de negatieve overdracht goed aan bod te laten komen, vroeg ik mij bij lezing van dit materiaal toch af of het ageren van Anitra minder heftig geweest zou zijn als de analytica meer de 'goede moeder' had mogen zijn. Overigens bleek bij follow-up dat het Anitra en haar gezin goed ging. Iedere analyticus heeft zo zijn eigen indicatiestelling, aanpak en oordeel over resultaten; de manier waarop Halberstadt-Freud erover schrijft, roept door de duidelijke stellingname en levendigheid vragen op die tot nadenken stemmen.

De laatste twee hoofdstukken, *Freud, het fetisjisme en de vrouw* en *Historie of hysterie?*, zijn interessant, maar behandelen meer de ontwikkeling in de psychoanalyse dan de lotgevallen van de moeder-dochterrelatie.

In het artikel over fetisjisme komen juist belangrijke aspecten van de ontwikkeling van het jongetje aan de orde, waar de moeder wel een grote – bij het fetisjisme een pathogene – rol in speelt. Als de moeder haar zontje in een symbiotische illusie aan zich bindt en de vader denigreert, kan de jongen de fantasie vasthouden dat hij de belangrijkste is voor zijn moeder. Niet separeren van de moeder, niet de band tussen de ouders – waar de jongen buiten staat – hoeven/mogen erkennen, heeft consequenties voor de (seksuele) identificatie, het mannelijk zelfgevoel en het geweten.

Dit boek is duidelijk een bundeling van artikelen. Het voordeel hiervan is dat ieder hoofdstuk apart gelezen kan worden; een nadeel is de onvermijdelijke herhaling van theoretische inzichten, die op zichzelf de moeite waard zijn.

Literatuur

Dekker, R. (1995), *Uit de schaduw in het grote licht, kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek*. Wereldbibliotheek, Amsterdam.

Mahler, M.S., F. Pine & A. Bergman (1975), *The psychological birth of the human infant*. Basic Books, New York.

E. Oosterhuis is psychiater en psychoanalytica voor kinderen en volwassenen, werkzaam in eigen praktijk te Amstelveen.

Dialectiek en (inter)subjectiviteit in de psychoanalyse

Bespreking van T. Ogden (1994), *Subjects of Analysis*. J. Aronson Inc., Northvale/New Jersey/London. ISBN 1-56821-803-6, x+230 pagina's, prijs: \$ 25,-

Michel Thys

Sinds het einde van de jaren zeventig is de Californische psychoanalyticus Thomas Ogden een bedrijvig schrijver in diverse analytische tijdschriften. Dit vierde boek van hem (zie ook Ogden 1982, 1986, 1989) bevat tien hoofdstukken, waarvan er hier, naast het inleidende hoofdstuk, slechts één voor het eerst wordt gepubliceerd. De andere verschenen sinds 1991 reeds als artikel in *The International Journal of Psychoanalytic Quarterly* of *Psychoanalytic Dialogues*. Ondertussen verschenen alweer verschillende artikelen van zijn hand (zie bv. Ogden 1996, 1997). Zijn publicaties kunnen we lezen als een stapsgewijs profileren van de intersubjectiviteit in de psychoanalytische theorie en praktijk. Deze ontwikkeling culmineerde in de introductie van het concept 'the analytic third' (Ogden 1994), waarmee Ogden zich een eigen plaats verwierf in de Angelsaksische analytische wereld. Deze bundel lijkt mij een accuraat beeld te geven van zijn denken, dat mijns inziens een inspirerende bijdrage levert aan het debat over de (inter)subjectiviteit in de psychoanalyse. De waarde ervan ligt vooral in de wijze waarop hij de (impliciete) visies van Freud, Klein, Bion en Winnicott als dialectisch interpreteert en samenbrengt. Voor het feit dat Lacan – ten onrechte – niet in dit rijtje is opgenomen, heeft Ogden zo zijn redenen (zie verder). Met de titel van het boek probeert Ogden reeds iets van die dialectiek van het subject te evoceren: het Engelse subject staat zowel voor de persoon die denkt, spreekt, handelt of ervaart, als voor de persoon die onderwerp is van of onderworpen is aan dit denken, spreken, enzovoort. Het subject is, met andere woorden, zowel actief als passief op te vatten. Het creëert bijvoorbeeld gedachten en wordt tegelijkertijd door die gedachten gecreëerd. De analysant is

onderwerp van het analytisch onderzoek maar tegelijk is hij het subject dat dat onderzoek creëert. Hetzelfde geldt voor de analyticus. In de eerste drie hoofdstukken probeert Ogden aan te tonen dat zowel de freudiaanse als de kleiniaans-bioniaanse en de winnicottiaanse subjectopvattingen, elk op hun manier, fundamenteel dialectisch van aard zijn. Hij verwijst hierbij naar Hegel en Kojève en vat dialectiek op als een proces waarin oppositionele elementen elkaar creëren, in stand houden en ontkennen en in een dynamische, voortdurend veranderende verhouding tot elkaar staan. Elke dialectische beweging streeft naar vormen van integratie, die echter nooit bereikt worden. Elke potentiële integratie creëert een nieuwe vorm van oppositie met een eigen dialectische spanning. Deze continue dialectische beweging maakt dat het subject 'gedecentreerd' blijft van een statische van-zelf-sprekendheid. Bijgevolg, aldus Ogden, impliceert dialectisch denken 'the interdependence of subject and object'. Waarheid kan enkel in de totaliteit van subject en object bepaald worden (p. 14). Bij Freud gaat het om de dialectiek tussen het bewuste en onbewuste in het topische, en tussen Es, Ich en Über-Ich in het structurele model. (Opmerkelijk is dat de dialectiek tussen Ik- en objectdriften en tussen levens- en doodsdrijf niet vermeld wordt.) De respectievelijke instanties coëxisteren in een wederzijds definiërende relatie van differentie. Elk systeem is voor het andere 'de Ander' en in hun onderlinge verhouding speelt een dialectiek van aan- en afwezigheid: wat afwezig is, is altijd aanwezig in het tekort dat het representeert. Voortbouwend op de dialectiek van het freudiaanse subject zet Klein volgens Ogden de eerste stappen naar een intersubjectieve opvatting van het subject. Kleins 'posities' overstijgen de diachronie van opeenvolgende ontwikkelingsstadia en geven ruimte aan een dialectiek tussen diachronie en synchronie (denk bijvoorbeeld aan haar steeds vroeger situeren van de oedipaliteit). Kleins 'extensie van het gedecentreerde freudiaanse subject' vinden we volgens Ogden terug in haar notie van de innerlijke objecten, in de dialectiek tussen splitsing en integratie en – via het proces van de projectieve identificatie – in de dialectiek tussen subject en object. Het

zijn vooral Bion en Rosenfeld geweest die de projectieve identificatie hebben verheven tot een intersubjectief gebeuren, wat resulteerde in Bions dialectiek tussen 'container' en 'the contained'. Met Bion belanden we bij de opvatting dat het subject niet enkel innerlijk niet samenvalt met zichzelf maar ook interpersoonlijk gedecentreerd is van zijn exclusieve plaats binnen het individu zelf. Ogden beschrijft de paradox dat subjectiviteit het bestaan van twee subjecten en hun gezamenlijk gecreëerde intersubjectiviteit vooronderstelt.

Vervolgens blijkt dat ondertussen ook Winnicott op een gelijksoortig spoor zat met de (transitionele) dialectiek tussen eenheid en separatie, tussen 'Ik' en 'Mij' in de spiegelende relatie en tussen creatie en ontdekking van het object. Met Winnicott, aldus Ogden, zit de psychoanalytische subjectopvatting volop in de intersubjectiviteit. 'The analytic conception of the subject has increasingly become a theory of the interdependence of subjectivity and intersubjectivity' (p. 60).

Dit Thalystraject van Freud naar Winnicott vond ik het boeiendste en meest inspirerende gedeelte van het boek. Door de respectievelijke auteurs onder de gezamenlijke noemer van de dialectiek te brengen krijgt de lezer in één oogopslag een close-up van het brede discussieterrein van de psychoanalytische subjectiviteit. In de volgende hoofdstukken, die een meer klinische inslag hebben, laat Ogden zich door dit overzicht inspireren tot enkele meer persoonlijke interpretaties, concepten en klinische beschouwingen, waarin hij de intersubjectieve invalshoek op de spits drijft. Centraal hierin staat 'the analytic third'. De 'analytische derde' is 'the experience of being simultaneously within and outside of the intersubjectivity of the analyst-analysand (...). This third subjectivity, the intersubjective analytic third (...), is a product of a unique dialectic generated by/between the separate subjectivities of analyst and analysand within the analytic setting' (p. 64). Ogden vergelijkt de analytische derde, die hij nadrukkelijk wil onderscheiden van de oedipale/symbolische derde, met Greens 'analytic object' en verleent in de creatie ervan een belangrijke functie aan het door Bion beschreven proces van 'reverie'. Analyticus en analy-

sant brengen dus samen een 'nieuw subject' tot stand dat niettemin voor beiden verschillend is en waardoor beiden veranderen. Met verschillende uitvoerige vignetten toont Ogden aan dat het wezenlijke van het analytische proces bestaat uit het voortbrengen van dit intersubjectieve psychoanalytische subject, dat in de eerste plaats dient als vehikel voor het begripen van de bewuste en onbewuste ervaring van de analysant.

In een volgend hoofdstuk (het enige oorspronkelijke) werkt hij deze klinische visie verder uit in het kader van de projectieve identificatie – volgens Ogden een dimensie in elke intersubjectiviteit – die resulteert in een specifieke vorm van 'analytic thirdness', namelijk 'the subjugating third' of 'the subject of projective identification' (p. 98-100): beide participanten onderwerpen zich aan dit derde subject, waarin hun separatie in een partieel samenvallen gedeeltelijk wordt opgeheven. Het subject van de projectieve identificatie is tegelijk zowel projector en recipiënt als geen van beide. Een succesvol analytisch proces bewerkstelligt een zich opnieuw toeëigenen van de individuele subjectiviteiten, die door hun contact met het subject van de projectieve identificatie veranderd zijn. Ogden benadrukt – verwijzend naar de meester-slaafdialectiek bij Hegel/Kojève – het circulaire karakter van deze ervaring: in de projectieve identificatie zijn beide subjecten zowel projector als recipiënt.

Ik vermeld kort nog drie concepten van Ogden die in de andere hoofdstukken besproken en klinisch geïllustreerd worden. Met zijn primitieve 'autistic-contiguous position', waarin protosymbolische impressies van zintuiglijke ervaring de hoofdmoot vormen, voegt Ogden, verwijzend naar de autistische objecten en vormen van Tustin, een derde positie toe aan Kleins paranoid-schizoïde en depressieve positie. In de lijn van deze autistisch-contigue positie beschrijft hij de 'primitive isolation', waarin de omgevingsmoeder vervangen wordt door een autonome sensorische matrix, waardoor het isolement van het subject nog drastischer is dan in de door Winnicott beschreven vormen van verlies van contact met de (inter)subjectiviteit. Met 'interpretative action' ten slotte bedoelt Ogden elke niet-verbale tussenkomst

van de analyticus die interpreterend functioneert zonder te degenereren tot niet-reflexieve acting out. Ogden noemt in dit verband de vraag of de interpretatie dan wel de objectrelatie het belangrijkste therapeutische agens is, reductionistisch en misleidend. Voor hem is de interpretatie een vorm van objectrelatie en de objectrelatie een vorm van interpretatie. Mijns inziens vertegenwoordigt het boek van Ogden een belangrijke stroming in het hedendaagse analytische landschap en alleen al daardoor vormt het lezenswaardige lectuur. Uiteraard levert zijn zicht op de behandelde thematiek ook een bepaalde interpretatie op, namelijk een die de dialectische karakterisering van de subjectiviteit sterk benadrukt. Ik wil besluiten met enkele onderling verbonden bedenkingen bij accenten die hij in dit verband legt. Ogdens 'analytic third' is een verwarrende vondst. Verwarrend vind ik het feit dat hij de intersubjectiviteit, wat de analytische derde eigenlijk is, opnieuw een 'subject' noemt. Als de middenterm een *derde subject* is, gaat het dan nog over de dialectiek tussen subjectiviteit en intersubjectiviteit, zoals Ogden stelt, of eerder tussen subject en subject (object)? Zijn conceptualisering van de analytische derde illustreert mijns inziens een in zijn werk ruimer aanwezige tendens om de subjectiviteit bijna helemaal te laten opgaan in een intersubjectief veld tussen de respectievelijke subjecten. Ook al stelt Ogden dat moeder en baby of analyticus en analysant twee afzonderlijke individuen blijven en dat hun samenvallen slechts partieel is, zijn beschouwingen laten globaal gezien weinig ruimte voor een analytisch denken over de singulariteit, de kern van de subjectiviteit die vreemd blijft aan een gemeenschappelijke intersubjectieve zone maar er misschien wel de katalysator van vormt (vergelijk Thys 1998). Voor zover Ogden de (inter)subjectiviteit situeert tussen de subjecten, wordt zij als het ware aan het subject zelf onttrokken. De magische proporties die het concept van de analytische derde hierdoor krijgt, zouden afnemen als de intersubjectiviteit in eerste instantie beschreven wordt als deel uitmakend van de subjectiviteit als innerlijke (onbewuste) ervaringsdimensie. Ogden roept bij mij de indruk op te eenzijdig de inter-subjectiviteit te benadrukken.

Dit brengt mij bij een volgende bedenking. Blijft Ogdens dialectische subjectopvatting niet te zeer in opposities steken? Dit brengt hem er juist noodzakelijker- maar ook ongelukkigerwijze toe een mysterieuze middenpositie te poneren die hij (gedeeltelijk) buiten de betrokken subjecten situeert maar nochtans op haar beurt een subjectstatus toekent. Kán een 'dialectiek' tussen subjectiviteit en intersubjectiviteit anders gedacht worden dan in het subject zelf? En moeten we dan de intersubjectiviteit overigens niet denken voorbij de opposities en eerder – naar het model van Derrida (bijvoorbeeld 1971) in het spoor van Heidegger – in termen van een wederzijdse doordringing of verstrengeling (wat, wegens de conflictuele relatie tussen de betreffende instanties of dimensies, nog altijd iets anders is dan integratie)? De in het boek besproken auteurs en de klinische voorbeelden geven hiertoe mijns inziens voldoende aanleiding.

Deze overwegingen maken – en daarmee beland ik bij mijn derde bedenking – de reden waarom Lacan volgens Ogden (die er wel drie pagina's aan besteedt) niet thuishoort in de schare van 'dialectische intersubjectivisten' des te vreemder. Ook in de subjecttheorie van Lacan herkent Ogden heel wat dialectische elementen. Er is de dialectiek tussen het *sujet de l'énoncé* en het *sujet de l'énonciation*; er is de verknopping (niet oppositie!) van het Reële, het Symbolische en het Imaginaire; er is de imaginaire identificatie in het spiegelstadium. Maar Ogden laat Lacan erbuiten omdat zijn werk, in tegenstelling tot dat van de andere auteurs, een belangrijke deconstructivistische dimensie bevat die volgens hem tot uiting komt in Lacans radicale splitsing tussen betekenaar en betekende en tussen bewuste en onbewuste betekenissen. Het lacaniaanse subject, aldus Ogden, is niet zonder meer gedecentreerd, maar radicaal ontkoppeld van zichzelf (p. 30). Dit standpunt lijkt mij problematisch en vraagt in ieder geval om kritisch onderzoek. Ik vraag me daarbij af wat Ogden verstaat onder deconstructie. Hij lijkt me deconstructie 'in oppositie' te plaatsen met dialectiek, terwijl ik haar eerder zou situeren in het verlengde ervan, met weglating of eeuwige opschorting van een hegelaans absoluut weten of eenwording met zichzelf

(vergelijk Van Haute 1989, p. 61-62). Ook Ogden benadrukt toch dat volledige integratie nooit bereikt wordt...

Het confronteren van Lacan met de andere besproken auteurs zou de discussie over de (inter)subjectiviteit nog kunnen verruimen en verdiepen. Het interessante bij Lacan is bijvoorbeeld dat hij, mét Klein, de intersubjectiviteit als imaginair karakteriseert en haar niet –zoals Bion wél geneigd is te doen – aan het subject zelf onttrekt en dat hij, deze keer mét Bion, het nog sterk in opposities denken van Klein overstijgt.¹ Lacan gaat zowaar nog verschijnen als 'the analytic third' tussen Klein en Bion.

Noot

1. Vergelijk bijvoorbeeld Vergote (1996, p. 47): 'Dat betekent dat het subject de exterioriteit in zich draagt en niet als zijn tegendeel maar als constitutief voor het subject zelf als zodanig' (mijn cursivering).

Een belangrijke 'dialectische' spanning tussen Klein/Bion en Lacan blijft dat de kleiniaanse intersubjectiviteit centrifugaler is (met meer aandacht voor projectieve identificatie) en de lacaniaanse centripetaler (met meer aandacht voor introjectieve identificatie).

Literatuur

Derrida, J. (1971), Witte mythologie. De metafoer in de filosofische tekst. In: J. Derrida, *Marges van de filosofie*. Kok Agora/Pelckmans, Kampen/Kapellen, 1995, p. 87-165.

Ogden, T. (1982), *Projective Identification and Psychotherapeutic Technique*. Jason Aronson, New York.

Ogden, T. (1986), *The Matrix of the Mind: Object Relations and the Psychoanalytic Dialogue*. Jason Aronson, Northvale/New York.

Ogden, T. (1989), *The Primitive Edge of Experience*. Jason Aronson, Northvale/New York.

Ogden, T. (1994), The analytic third – working with intersubjective clinical facts. *International Journal of Psycho-Analysis* 75, p. 3-20.

Ogden, T. (1996), Reconsidering Three Aspects of Psychoanalytic Technique. *International Journal of Psycho-Analysis* 77, p. 883-899.

Ogden, T. (1997), *Reverie and Metaphor*. Some Thoughts on how I work as a Psychoana-

lyst. *International Journal of Psycho-Analysis* 78, p. 719-732.

Thys, M. (1998), Het 'sujet trouvé'. *Interpretieren en subjectiviteit*. *Psychoanalyse* 12 (in druk).

Van Haute, Ph. (1989), *Psychoanalyse en filosofie. Het Imaginaire en het Symbolische in het werk van Jacques Lacan*. Peeters, Leuven.

Vergote, A. (1996), Het onbewuste subject bij Lacan. In: N. Kok en K. Nuijten, *In dialoog met Lacan. Psychoanalytische, filosofische en literatuurtheoretische beschouwingen*. Boom, Amsterdam/Meppel, p. 42-64.

M. Thys is psycholoog en psychoanalyticus (Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie en Belgische School voor Psychoanalyse), werkzaam in het Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg Cidar te Antwerpen.

Van persoon tot symptoom

Bespreking van: R.C. van der Mast en O.N. Markx (Red.) (1997), *Psychoanalytische Psychotherapie: Persoon of Symptoom?* Van Gorcum, Assen. ISBN 90-232-3284-4, VI + 58 pagina's, prijs: f 29,90

Guy Verbruggen

Kan het korter?

Dit boekje, gebaseerd op een studiedag die door de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie midden 1996 werd georganiseerd, gaat uit van de belangrijke vraag: wanneer kan met een symptoomgerichte, ook in duur beperkte, behandeling worden volstaan? Wanneer is juist wél behandeling van de persoon(lijkheid) aangewezen?

De volgende vraag die zich aandient is: van welke psychoanalytische of andere psychotherapie kan men, onder welke omstandigheden, bij welke patiënten, goede resultaten verwachten? Prestigieuze, veelbelovende vragen op de achterflap van een vijf millimeter dun boekje van

slechts achteventig pagina's. Een boekje dat ook perfect past in de tijdgeest die psychotherapie kort, goedkoop, beperkt, gestructureerd, transparant en effectief wil zien. Kortdurende Psychoanalytische Steungevende Psychotherapie (KPSP), Interpersoonlijke Psychotherapie (IPT) en Cognitieve Therapie (CT) zijn drie focale, vooral op het symptoom gerichte behandelingen, die ontwikkeld zijn vanuit de psychoanalytische traditie.

In het eerste hoofdstuk vergelijkt De Jonghe bondig, maar zeer helder, IPT met KPSP. Terwijl IPT zich richt op beïnvloeding van actuele, sociale interacties en bronnen van sociale steun zonder zich echt te bemoeien met intrapsychische verschijnselen, verwijst KPSP juist naar verandering van deze intrapsychische, interne aspecten van inter- en intrapersoonlijke relaties. Zijn schema rond de ontwikkeling van relaties, het internalisatieproces, in drie stappen of lagen – die in elke relatie terug te vinden zijn – vind ik even duidelijk als verrijkend:

stadium 1: externe interpersoonlijke relaties,

stadium 2: interne interpersoonlijke relaties (veronderstelt enige objectconstantheid),

stadium 3: interne intrapersoonlijke relaties (veronderstelt een relatie met zichzelf).

Van stadium 1 naar 2 gaat men via introjectie, van stadium 2 naar 3 via identificatie.

Beenen noemt de vraag 'Persoon of symptoom?' een potentiële bedreiging voor ons vak. Te veel nadruk op het symptoom, zoals de objectiverende biomedische benadering en ook de sturende en controlerende overheid vaak voorstaan, gaat voorbij aan de gecompliceerdheid van de menselijke psyche. Het persoonsgerichte is een essentiële en noodzakelijke aanvulling op de biomedische symptoomvisie. De psychoanalytische visie zoekt naar de verwijzingen onder en achter de symptomen; bijvoorbeeld niet alleen de inhoud van een droom wordt ontrafeld, maar ook de vorm – hoe? waarom nu? waartoe? – wordt daarbij systematisch onderzocht. Voor veel patiënten kan symptoomtherapie volstaan, stelt Beenen, maar ook die restgroep, die minderheid, voor wie achter symptomen een belangrijk innerlijk probleem ligt, heeft recht op een passende – psychoanalytische – behandeling. Ik zou zelfs provocerend durven vragen: wie

ziet er regelmatig patiënten in een psychotherapiepraktijk bij wie er achter de symptomen géén intrapsychische processen aanwezig zijn die in korte tijd ontdekt en vaak ook bewerkt kunnen worden? Gilliéron (1994) illustreert bijvoorbeeld hoe de aanmeldingsmodus en de eerste zinnen van een patiënt vaak al veel 'laten zien' van de interne wereld van de patiënt.

'Kort' en 'symptoomgericht' zijn dus duidelijk twee verschillende begrippen! Ik heb respect voor gedragstherapie (als voormalig gewoon lid van de Vereniging Voor Gedragstherapie), maar ik vind dat men daar soms monomaan en technisch-reductionistisch bij de oppervlakte zweert. Dat is soms goed genoeg, maar het kan bijna altijd beter, grondiger, duurzamer. Wie daarover meer wil lezen, kan ik het boek van Cassiers en De Neuter (1983) aanbevelen.

Slijper heeft het over symptoom én persoon bij de behandeling van kinderen. Zij benadrukt dat ook psychoanalytische psychotherapie niet denigrerend verworpen mag worden als grotendeels symptoomgericht, enkel ingaand op de eerste vraag van de ouders: hoe kom je snel van de klachten af?

Structurele veranderingen ziet zij het best haalbaar bij neurosen, maar ook bij vroegere ontwikkelingsstoornissen adviseert zij psychoanalytische psychotherapie met 'holding en containment' als belangrijke elementen – en zij geeft hiervan illustraties – naast eventuele pedagogische adviezen of medicatie als aanpak van de symptomen.

Derksen illustreert hoe het dagelijkse psychotherapeutische werk vaak ook bestaat uit symptoombeïnvloeding, maar met tegelijkertijd een geleidelijk richten van de aandacht op de persoonlijkheid en de diepere conflicten. Hij pleit voor een uitgebreide diagnostische fase waarin structureel interview en psychologisch testonderzoek hun plaats moeten krijgen naast de descriptieve optiek. In psychoanalytische psychotherapie brengt hij drie structurele componenten actief met elkaar in verband: symptoom, persoonlijkheid en onbewust conflict. In elke interpretatie tracht hij het symptoom te plaatsen in de bredere context van de persoonlijkheid en het te verbinden met dieper liggende conflicten, die ten grondslag liggen aan symptoom en persoonlijkheid.

Het hoofdstukje van Oostveen over Nederlands-Indiëveteranen in groepspsychotherapie valt wat uit de toon. Hij houdt het bij nogal exemplarische symptomen en bij soms gruwelijke beschrijvingen van veteranen; hun persoon krijgt mijns inziens weinig aandacht in zijn stuk. Ik begrijp wel dat hier een groot trauma wordt beschreven, maar ik had toch een wat meer fundamentele gedachtegang verwacht; dit lijkt op samen spreken over 'de vijand die, net als vroeger, gemeenschappelijk en vooral buiten de groep is'. Mijns inziens plaatst Oostveen zich (uit solidariteit met zijn veteranen?) hier ook wat buiten het klimaat van dit boekje. Het gaat in zijn reünies misschien wel over iets psychoanalytisch, maar de auteur doet zijn best om dit niet te expliciteren. Zou een meer heterogene groepssamenstelling (bijvoorbeeld enkele vrouwen, enkele niet-vijfenzestigplussers) geen uitgangspunten kunnen bieden om de regimentsfeer van deze te homogene groep te doorbreken en integratie in de wereld van niet-veteranen te faciliteren? Openleggende groepstherapie in homogene groepen bleek al in de vroegste groepstherapieliteratuur een onmogelijkheid (Wolf en Schwartz 1962, Whitaker en Lieberman 1964, Foulkes 1964). Schellart beschrijft de ambulante psychoanalytische psychotherapie van twee adolescenten waarbij hij op zoek gaat naar de betekenis van de gepresenteerde symptomen voor de zich ontwikkelende persoonlijkheid. Een ultra-korte focale therapie bij een stelende jongen leidt tot een beter zicht op zijn familieachtergrond. Het verslag van deze therapie is zo kort en beperkt dat men nauwelijks vragen kan stellen – laat staan beantwoorden – die onder de oppervlakte gaan. Uitvoeriger en boeiend beschreven is de tweede psychotherapie van een stelend meisje. In dit verslag zien we goed de evolutie van 'moeten komen omdat zij de oorzaak is van alle ruzies thuis' via stilstaan bij vroegere ervaringen, oude angsten, het verlies van haar beide ouders, naar een doorwerken in de overdracht van idealisering, teleurstelling, loslaten, afscheid. Wiersma sluit dit boekje af met een verhaal over een langdurige psychoanalytische psychotherapie bij ernstige persoonlijkheidsproble-

matiek. Splitsing als mechanisme wordt daarbij goed geïllustreerd, maar zo schools gebracht alsof zij iedere therapeut wil uitleggen wat splitsing is. Niet-psychoanalytische behandelingsfacetten worden in deze therapie benadrukt: voor de patiënt een agenda invoeren, relatiegesprekken, medicijnen, brieven, crisisinterventies.

De stormachtige therapiejaren van deze patiënt, met veel geëxperimenteer, worden kort beschreven. Vooral de steunende aanwezigheid van de therapeute lijkt belangrijk, haar houding ten aanzien van emotionele pijn wordt door patiënt geïnternaliseerd.

Schiet men toch niet tekort?

Na lezing van dit boekje blijf ik met enkele bedenkingen achter.

Ten eerste vind ik dat er nogal onzorgvuldig met Freud wordt omgesprongen. De literatuurlijsten na elk hoofdstuk vermelden alle samen welgeteld één vermelding van Freud. Deze vermelding is dan nog dubieus... 'Freud (1937) richtte zich aanvankelijk op de behandeling van de symptoomneurose': een wat lachwekkende datering als men bedenkt dat de oude Freud toen eenentachtig jaar was. Waarom niet refereren aan de vroege geschriften in plaats van zich te beperken tot een verwijzing naar de zelf terugblikkende Freud in één van zijn laatste teksten, *De eindige en de oneindige analyse* van 1937?

Erger nog vind ik dat het psychoanalytisch gedachtegoed soms ver te zoeken is. De stukjes van Oostveen en Wiersma zijn wel lezenswaard, maar hebben volgens mij weinig specifiek psychoanalytisch en zouden ook in een boekje over client-centered therapie of directieve therapie kunnen staan. Ik vrees dat het psychoanalytische koper wat groen gaat uitslaan, als men alles wat niet goud is als koper gaat beschouwen!? De Jonghe en Beenen maken veel goed, hun stukjes zijn van hoog niveau en getuigen van analytische helderheid en zin voor synthese.

Bovenstaande vaststellingen suggereren een soort 'identiteitscrisis' binnen de psychoanalytische psychotherapie: vooral niet vergelijken met of refereren aan 'echte' psychoanalyse of

aan Freud, ook de persoon(lijkheid) wordt soms bijna 'persona non grata'. Ik geloof daarentegen dat psychoanalytisch psychotherapeuten het best zichzelf kunnen zijn binnen een vloeiende overgang van psychoanalyse naar psychoanalytische psychotherapie. Waarom rigide de twee scheiden terwijl er veel meer gelijkenissen dan verschillpunten zijn? Ik geloof niet dat analyse zich alleen op de divan kan afspelen, of dat psychoanalytische psychotherapie beperkt of oppervlakkig wil blijven. Qua vorm verwachtte ik van professionals minder fouten in de literatuurlijst: soms ontbreken artikelpagina's, het alfabet wordt niet altijd gerespecteerd en zonder veel zoeken vond ik acht schrijffouten. De zetduivel heeft in dit werk een voorliefde voor herhalingen: broekproepen, psychoanalysis, Tijdsstroom. Een laatste bedenking betreft de frequentie der zittingen. We zijn hier zeer ver verwijderd van Freuds zes zittingen per week; soms wordt de patiënt maar één sessie per twee weken geboden. Patiënten met persoonlijkheidsstoornissen, zeker de 'higher level'-groep, die toch een groot deel van het publiek voor psychoanalytische psychotherapie uitmaken, behoeven volgens mij minstens één en soms twee of drie individuele sessies per week, om een betekenisvolle, steunende therapeutische alliantie, tegen de separatiedreiging in, te vestigen en te behouden (Gilliéron 1983, Adler 1993, Meissner 1995). Hetzelfde geldt denk ik voor groepspsychotherapie. Ik heb Yaloms (1983) advies 'hold meetings as frequently as possible' opgevolgd bij mijn residentiële groep borderline patiënten en neurotici (opnameafdeling A.P.Z. Sancta Maria te Sint-Truiden): een frequentie van vijfmaal per week blijkt goed werkbaar. Natuurlijk betekent frequentie lang niet alles, maar hoe kan men een psychoanalytische basishouding, bestaande uit 'good-enough mothering', exploratie van gevoelens van kwaadheid en woede en confrontatie, clarificatie en interpretatie, aannemen bij een patiënt die men (zonder ziekte of verlof of – niet zo uitzonderlijk bij deze patiënten – gemiste sessie) eens per twee weken ziet? Vervalt men dan niet in tegenoverdrachtelijke collusie met patiënten behoefte om de therapie te ondermijnen? Wordt dan de spoeling (en het boekje) niet wat

té dun? Symptoom van de tijd? Of tijd van het symptoom? Eén van de fin-de-siècle-fenomenen? Ik hoop dat we niet vanaf 1 januari 2000 vooral symptomen gaan behandelen. Dan zou ik liever een eeuw teruggeflist worden, naar het jaar 1900, wanneer een zekere Freud zijn *Traumdeutung* publiceert...

Literatuur

Adler, G. (1993), *The Psychotherapy of Core Borderline Psychopathology*. *American Journal of Psychotherapy* 47 (2) p. 194-205.

Cassiers, J. & P. De Neuter (Red.) (1983), *Nos illusions de psychanalystes*. Presses Universitaires de Louvain, Louvain-la-Neuve.

Foulkes, S.H. (1964), *Therapeutic group analysis*. Allen & Unwin, London.

Gilliéron, E. (1983), *Aux confins de la psychanalyse*. *Psychothérapies analytiques brèves*. Payot, Paris.

Gilliéron, E. (1994), *Le premier entretien en psychothérapie*. Dunod, Paris.

Meissner, W.W. (1995), *Treatment of patients in the borderline spectrum*. Jason Aronson, Northvale/London.

Whitaker, D.S. en M.A. Lieberman (1964), *Psychotherapy through the group process*. Atherton, New York.

Wolf, A. & E.K. Schwartz (1962), *Psychoanalysis in groups*. Grune and Stratton, New York.

Yalom, I.D. (1983), *Inpatient Group Psychotherapy*. Basic Books, New York.

G. Verbruggen, psycholoog/psychotherapeut, Belgische School voor Psychoanalyse en Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie, is verbonden aan A.P.Z. Sancta Maria (Sint Truiden) en supervisor aan de postgraduaatopleiding psychoanalytische psychotherapie (K.U. Leuven/Kortenbergh). Daarnaast is hij werkzaam in privé-praktijk te Hasselt en Tongeren.

Psychoanalyse en het lichaam

Bespreking van: A. Ladan (red.) (1997), *Ons vege lijf. Psychoanalytische visies*. Boom, Amsterdam. ISBN 90-5352-305-7, 127 pagina's, prijs: f 34,00/Bfr 680

Michel Thys

Dat Freud de neurologie inruilde voor de psychologie en het psychofysisch parallelisme achter zich liet (Freud 1915b, p. 97), betekende geenszins dat het probleem van de verhouding tussen het psychische en het lichamelijke van de baan was. Integendeel. De drift, als centraal psychoanalytisch concept, blijft gesitueerd in de overgang tussen het lichamelijke en het psychische (Freud 1915a, p. 44) en op het einde van zijn leven botst Freud nog steeds op het 'vaste gesteente' van de biologie (Freud 1937, p. 264). In 1920 vroeg hij zich af welke opheldering de biologie later zal kunnen verschaffen omtrent 'onze speculaties' en of zij 'ons hele kunstige hypothesebouwsel' omver zal blazen (Freud 1920, p. 159). Geraakt de psychoanalyse moeilijk los van het lichaam?

Ons vege lijf toont hoe actueel deze problematiek ook vandaag nog is. In deze tijd van 'triomfen van de biologische psychiatrie', zoals dat heet, krijgt de publicatie ervan een bijkomend belang. In zeven opstellen wordt de thematiek grosso modo vanuit twee elkaar goed aanvullende invalshoeken benaderd. Enerzijds en overwegend gaat het over de betekenis die het lichaam heeft voor het psychisch leven, over de psychische kant – 'bezetting' zouden we kunnen zeggen – van het lichaam. Anderzijds worden in twee hoofdstukken meer fundamentele vragen gesteld over de verhouding tussen de kennis van de neurobiologie en de psychoanalytische theorievorming en praktijk. Telkens zorgen korte vignettes voor de nodige klinische opheldering.

Allereerst heeft Mettrop-Wurster het over de ontwikkeling van het lichaamsbesef bij kinderen, liefst in een goede *holding environment* en met optimale stimulering van de erogene zones. Een stabiel lichaamsschema veronderstelt het onderscheid tussen 'ik' en 'niet ik', separatie en individuatie dus. Welke processen

in dit lichaamsschema of deze lichaamsbeleving werkzaam zijn beschrijft Deben-Mager in *Het verheerlijkte lichaam*. Zij schrijft over de seksuele en objectrelationele betekenis van decoraties, haardracht, tatoeages en bodybuilding, over narcisme, afweer van zelfevaluatie en (geslachtelijke) identiteit. Een klinisch vignet wordt vanuit Pines 'vier psychologieën' geïnterpreteerd: de driftleer, de egopsychologie, de objectrelatietheorie en de zelfpsychologie. Boerwinkel heeft het over *Het verraderlijke lichaam* en schrijft – autobiografisch geïnspireerd – over de betekenis van ziekte van de analytische. Een van de vragen is hoe Freuds kanker de psychoanalyse beïnvloed heeft. Op boeiende wijze geeft hij een aantal beschouwingen over de effecten van ziekte en bijgevolg tijdelijke afwezigheid van de analytische op het analytische proces, op overdracht en tegenoverdracht. In het voorlaatste hoofdstuk behandelt Nicolai dan weer *Het schuldige lichaam*, waar het gaat over automutilatie bij mensen die als kind seksueel misbruikt of ernstig lichamelijk mishandeld zijn. Zij geeft een helder overzicht van verschillende verklaringsmodellen van automutilerend gedrag. Er is geen psychologisch, alleen een fysiek zelf. Het lichaam wordt het terrein waarop fantasieën en conflicten worden uitgevochten. Van Dantzig besluit met het sterfelijke lichaam en de betekenis van de dood. In een eigen stijl belicht hij het omgaan met de eindigheid vanuit de individuele betekenis die het lichaam heeft door middel van het reflexieve bewustzijn en de plaats die het krijgt in relatie tot anderen. Enigszins recapitulerend verwoordt van Dantzig in algemene termen waar het in elk van deze vijf hoofdstukken om draait: het gaat in de psychoanalyse over de individuele en gedeelde psychische betekenis van het lichaam, over de psychodynamiek van de lichamelijkheid.

Ondertussen, in het vierde en vijfde hoofdstuk, krijgt de thematiek bij respectievelijk Buitelaar en Ladan een kanteling naar een meer fundamenteel epistemologisch niveau. Hoe zit het nu, gezien de enorme uitbreiding van de neurobiologische kennis na Freud, met de theoretische en therapeutische aanspraken van de psychoanalyse? In *Het brein op drift* vindt Buitelaar dat de terechte waarschuwing van een biolo-

gisch reductionisme niet mag resulteren in een verwaarlozen van de neurowetenschappen in het doorgronden van de psychische realiteit. Delen psychoanalyse en neurobiologie een *common ground*? In het spoor van Sulloway bepleit hij een hernieuwd interactionisme – het lijkt wel een ‘terugkeer naar Freud’ – wat de bereidheid impliceert theorieën te herzien wanneer biologische basisinzichten veranderen. Daarmee situeert Buitelaar de (hele) psychoanalyse – zoals Freud deed met de drift – in het grensgebied tussen lichaam en geest en wil hij het brein niet zo op afstand houden als in de egopsychologie, de objectrelatietheorie, de zelftheorie en vooral de hermeneutiek. We moeten dan ook openstaan voor ‘grensgevechten’ en ‘transitoverkeer’. Zijn conclusie dat de psychoanalyse op haar beurt biologische veranderingen kan bewerkstelligen vinden we ook terug in het stuk van Ladan: *De neuronen op de bank*. In zijn integratieve opvatting wil Ladan voorgoed afrekenen met de kunstmatige scheiding van lichaam en geest. Hij betoogt bijvoorbeeld hoe de neurowetenschap de psychoanalytische depressietheorie in zich kan opnemen. Hier en daar acht de auteur het nodig naar de gedragstherapie te verwijzen... Niettemin blijven zowel voor Buitelaar als voor Ladan in deze interactionele visie de individuele belevingswereld en de onbewuste fantasieën het terrein bij uitstek van de psychoanalyse. Daarmee is de terugkoppeling gemaakt naar de vijf andere hoofdstukken, waarin de auteurs vertrekken van die individuele belevingswereld en niet van de biologie.

Buitelaar en Ladan leveren interessant discussiemateriaal, alleen al daarom zijn hun beschouwingen het lezen waard. Als summier aanzet wil ik hier enkele kanttekeningen formuleren. Ook al waarschuwen de auteurs voor een biologisch reductionisme, het risico dat dat reductionisme toch in hun ‘interactionisme’ binnensluipt, is mijns inziens niet gering. Dat de ‘compatibiliteit met de biologische inzichten’ als criterium wordt gehanteerd en de ‘kwetsbaarheid’ van de psychoanalyse evenredig wordt geacht met haar afstandname van de biologie (p. 61-63) verraaft op zich reeds een biologisch en dus geen psychoanalytisch ver-

trekpunt. Waarom moet de psychoanalyse compatibel zijn met de biologie? Dat is toch alleen maar dwingend als men reeds van bij de aanvang een biologische maatstaf hanteert? Ook al stoten we – uiteraard – uiteindelijk altijd op de rots van het biologisch substraat, dat betekent helemaal niet dat de psychoanalyse dáár haar definitieve heil of haar bestaansgrond hoeft te zoeken. Het is niet omdat psychofarmaca – gelukkig maar – een gunstige invloed hebben op stemmingspathologie en omdat het goed is dat analytici dat weten, dat het toedienen van antidepressiva iets met psychoanalyse te maken heeft. Men kan met Buitelaar menen dat de hermeneutiek de biologie al te zeer uit het oog verliest, maar omgekeerd kan men het steunen op de biologie met even veel recht een verwaarlozing van de hermeneutische dimensie van het menszijn noemen. Het hangt er maar van af vanuit welke invalshoek men vertrekt en vooral in welke mate men die invalshoek – impliciet, ‘vanzelfzwijgend’ – tot legitimiteitscriterium verheft. Naast biologische kan men in de psychoanalyse bijvoorbeeld ook antropologische of filosofische accenten naar voren schuiven. Het boeiende van Freuds driftconcept is nu juist dat dit het probleem open laat, wat de specificiteit én uitgebreidheid van het psychoanalytische gedachtegoed mogelijk heeft gemaakt. Terwijl hij in *Die endliche und unendliche Analyse* botste op de biologische rots, liet ook *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* hem niet los.

Die ruimere discussie over de positionering van de psychoanalyse gaan Buitelaar en Ladan (wellicht met inbegrip van impliciete assumpties over wat wetenschappelijk is) uit de weg. Hun ‘terugkeer naar Freud’ is één van de vele mogelijke terugkeren, waarvan die van Lacan tot nu toe misschien het meest opmerkelijk op dat label aanspraak maakt. Hoe partiëlere zo’n terugkeer bij nader inzien blijkt te zijn, hoe meer hij de eigenheid van de psychoanalyse als zodanig aantast en de zogenaamde terugkeer tegelijk ook een verwijdering genoemd kan worden. De psychoanalyse kan zich beroepen op grensconflicten en avances met diverse andere disciplines, de biologie is er daar slechts één van. Met een parafrase op Bion zou

ik zeggen dat het absurd is de psychoanalyse te bekritisieren omdat ze niet compatibel is met de biologie, of met de sociologie, of met de culturele antropologie, enzovoort. Ze is niets van dit alles. De eigenlijke kritiek zou zijn dat ze niet psychoanalytisch is. 'Psychoanalyse' – bedoelt Bion – moet gezien worden als een (onverzadigde) term die naar een specifiek betekenisveld verwijst (vgl. Bion 1970, p. 62-63). Zo bekeken is de psychoanalyse waarderen of bekritisieren vanuit de biologie van ons vege lijf geen veeg uit de pan voor de psychoanalyse maar een veeg teken (aan de wand) voor de kritiek. Laat ieder zijn eigen stoep vegen, wat voldoende gelegenheid schept tot inspirerende burenccontacten.

Literatuur

Bion, W.R. (1970), *Attention and Interpretation*. Karnac Books, London.

Freud, S. (1915a), Driften en hun lotgevallen. Nederlandse Editie: *Psychoanalytische Theorie 2*. Boom, Meppel/Amsterdam (1986), p. 39-65.

Freud, S. (1915b), Het onbewuste. Nederlandse Editie: *Psychoanalytische Theorie 2*. Boom, Meppel/Amsterdam (1986), p. 95-152.

Freud, S. (1920), Aan gene zijde van het lust-principe. Nederlandse Editie: *Psychoanalytische Theorie 1*. Boom, Meppel/Amsterdam (1985), p. 99-163.

Freud, S. (1937), De eindige en oneindige analyse. Nederlandse Editie: *Klinische Beschouwingen 4*. Boom, Meppel/Amsterdam (1992), p. 225-265.

M. Thys is psycholoog en psychoanalyticus (Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie en Belgische School voor Psychoanalyse), werkzaam in het Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg Cidar te Antwerpen.